

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi, təxminən XIII əsrdən başlayır. Həmin dövrdən Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif formalarda abidələr, tarixi sənədlər, bədii dil nümunələri meydana çıxmışdır. XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ədəbi dili xalq danışığı dilinin cilalanmış, normalaşdırılmış formasıdır.

Ədəbi dilin qədim (əski) dövrünün tarixini XIII-XVIII əsrlər hesab edilir. Ədəbi dilimiz bu dövrdə İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli kimi nəhəng sənətkarlarla əhatə olunmuşdur. Bu dövrdə dilimizə ərəb-fars sözlərinin gəlişi, Qurandan gələn söz və ifadələr daxil olmuşdur. Dilimiz bu dövrdə mövcud olmuş bir sıra Azərbaycan dövlətlərinin (Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər) Saray və ordu dili kimi bütün ön Asiyada ədəbi dil rolunu oynamışdır. Bu dövlətlər icarəsində Səfəvilər dövləti və onun banisi, qüdrətli dövlət xadimi olan Şah İsmayıl Xətai xüsusilə secilirdi. Onun dövründə bir çox işlər görülmüş, Azərbaycanın torpaqları birləşdirilmiş, Azərbaycan dili dövlət dili statusu almış, ana dilində əsərlər yazılmışdır. (Xətəinin “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” əsərləri, M.Füzulinin qəzəlləri və s.) Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu dil başqa türk dillərindən seçilir və zəngin yazılı irsə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi iki böyük dövrə bölünür. 1. Yazılı qədərki dövr (XII əsrdən əvvəlki dövr) 2. Yazılı ədəbi dil dövrü (XIII əsr və sonrakı dövr)

Birinci dövr Azərbaycan danışığı dili ilə bağlıdırsa, ikinci dövrü başlıca olaraq yazılı ədəbi dilin tarixi təşkil edir. Yazılı ədəbi dilin inkişafında ümumxalq danışığı dili mühüm yerlərdən birini tutur. Hər bir dövrün, hər bir mərhələnin ümumi mənzərəsini qavramaq üçün iki cəhəti nəzərə almaq gərəkdir: üslublar sistemini və bu üslubların fəaliyyətini təmin edən dil materialını. Qrammatik quruluşun təmiz türkcəliyi, yabançı dillərin təsirinə məruz qalmamış olması öz yerində, lüğət baxımından da türkcənin aparıcılığı göründü. Xalq dili də, ədəbi dil də sınaq qarşısında durur. Faktlar göstərir ki, türkcəmiz prosesi ağayana şəkildə idarə edir. Alınmalar xalqın ünsiyyətinə də girdiyindən ədəbi dili milli inkişaf yolundan döndərə bilmir. Azərbaycan milli ədəbi dili «Dədə Qorqud kitabı»ndan gələn inkişafını yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdıraraq davam etdirir.

XIII əsrdən, türkcəmizə yazılı nümunələrin kütləvi gəldiyi zamanlardan, yeni mərhələnin başlanğıc dövründən əcnəbi mənbələrdə dilimiz haqqında məlumatlara rast gəlirik və ya başqa xalqların qələm sahibləri Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazırlar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin Qafqazda və ümumən, Yaxın Şərqdə kütləvi ünsiyyət imkanı, şöhrəti tarixi mənbələrlə XIII əsrdəncə təsdiq olunur. Materiallar göstərir ki, bu dövrdən Azərbaycan dili Şərqi etiraf olunan dillərindəndir. Hətta qonşu dillərə ərəb-fars sözləri Azərbaycan dili vasitəsilə keçir. XIII əsrdə işlənən Azərbaycan sözləri ilə bərabər ərəb və fars dili ilə gələn bu şeirlər, bir tərəfdən, Həsənoğlu şeirlərindəki qənaəti təsdiqləyir ki, XIII əsrdə Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu müəyyənləşmişdi. İkincisi, bu şeirlərin lüğət tərkibi göstərir ki, artıq XIII əsrdə Azərbaycan dilinin xalq danışığı təzahürü və yazılı ədəbi dil normativi diferensiasiya həddində mövcud olmuşdur. Bu şeirlərdə yazılı dil norması var, ancaq canlı danışığı aparıcıdır; Həsənoğlu şeirlərinin dilində xəlqilik var, ancaq ədəbilik, klassik şeir dili norması əsasdır. Şübhəsiz ki, «hər hansı bir dil XIII - XIV əsrlərdə başqa xalqın poeziya aləmində «dəbdə olmaq» üçün öz doğma poeziyasında uzun əsrlər boyu işlənməli, səlisləşməli, bədii təfəkkürü ifadə edə biləcək səviyyəyə yüksəlməli idi» (1, s. 10). Bu mərhələdə ədəbi dilin normasını müxtəlif yaruslar üzrə belə xülasə etmək olar. Bu mərhələdə dilin bütün yaruslarında paralelizm özünü göstərir. Morfoloji əlamətlərlə və lüğət tərkibi ilə bağlı paralellər mərhələnin keçid xarakterindən gəlir: bir tərəfdən, milli dildə sabitləşmə gedir, bir tərəfdən, keçmiş norma elementləri davam edir; bunlardan əlavə, ədəbi kanonlarla bağlı ayrı-ayrı coğrafiyalarda yazan şairlərin, söz ustalarının əsərlərinə müraciət, təqlid, nəzirə və s. nəticəsində müxtəlif türkcələrin dil xüsusiyyətləri işlənməli olur. Fonetika ilə bağlı paralellər isə çox hallarda tarixi orfoqrafiya ilə şərtlənir. Belə ki, orfoqrafiya əski yazı şəklini, keçmiş normasını saxlayır, çox vaxt zamanın fonetik-tələffüz gerçəkliyini əks etdirmir. Orfoqrafiya son dərəcə mühafizəkar olur;

XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Gələcəkdə bu bazada şeir və nəsr mətnlərində klassik-kitab dili formalaşacaqdır. İlk əsrlər mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnir, dil-üslub baxımından yarım-müstəqillik kəsb edir. Hətta onun nisbi yekunu görünür: Nəsimi bu yarımmərhələni ümumiləşdirir, nailiyyətləri qabarıqlaşdırır. Nəsimi zirvəsini yaradır və yeni perspektiv müəyyənləşdirir. Eyni zamanda dilin inkişafına ton verən tarixi-ictimai şəraitdə, ekstralinqvistik mühitdə fərq görünür. Monqol istilası başlanır. Bu zaman ölkə monqol işğalına məruz qalır. XIII əsrə (monqollara) qədər ancaq əski Midiya-Atropaten ərazisinə, indiki təbirlə ölkəmizin cənubuna Azərbaycan deyirdilər, şimalı, əski Albaniyanı Arran, Şirvan və s. kimi tanıyırdılar. Məhz monqollar Şimalı və Cənubu birləşdirib, hər ikisinə birlikdə Azərbaycan dedilər. Və yadıma salmaq ki, Azərbaycan türkcəsində bizə ilk yazılı nümunələrimiz məhz XIII əsrdən, monqollar dövründən gəlib çıxmışdır. Səbəbi odur ki, bilavasitə həmin dövrdən türkcə yazılı nümunələr mədrəsəyə, məscidə, saray kitabxanalarına girir və qorunub zəmanəmizə çatır. Əlbəttə, torpağı işğal edən səninin başını sığallamağa gəlməyib, ancaq tarixi gerçəkliyi olduğu kimi yazmaq gərəkdir: ağı ağ, qaranı qara, bozu boz. Dahilər xalqın dərđini öz üzərinə götürmək, ona mənəvi yüngüllük vermək, onu zülmə təslim olmağa qoymamaq üçün yetişirlər. Buna görə də həmişə ağır zamanda, bıçaq iliyə dayananda dahi doğulur. Bu dahi dövrə görə yetişir: o, bir zaman şair, söz ustası, nəğməkar sifətində, başqa dövrdə sərkərdə, siyasi xadim, filosof kimi ərsəyə çıxar, elə vaxt da olar ki, bu keyfiyyətlər birləşər.

²⁶ BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

B.Çobanzadə yazır: «Türk dilinin saraya, ədəbiyyata, camiya, mədrəsəyə, təkyəyə və əlhasil islam aləminin ictimai müəssisələrinə girməməsinin başlıca səbəbi onun şəhərlərə girməməsidir... şəhər dili olmayan türkçə eyni zamanda ədəbi dil də ola bilməmişdir. Çünki ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, hansı tipdə olursa-olsun, şəhər dilidir. Köy və köçbələrin toplandığı yurlar yalnız anonim və yazısız xalq ədəbiyyatı meydana gətirə bilər» (2, s. 36). Əvvələn, zadəgan təbəqəsi arasında ancaq dövlət sənədləri ilə bağlı yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi azərbaycanca fəaliyyətsiz ola bilərdi. Şəhərlərdə azərbaycanlı zadəganların ana dilində şifahi ünsiyyətini heç kəs dayandıra bilməzdi. İkincisi, bu fikir olsa-olsa, monqol istilasına qədərki dövr üçün səhəhdir. Monqol istilaları dövründən Azərbaycan dili saraya, orduya, mədrəsəyə daxil olur. İlk dövrlərdə monqollar — çingizilər müsəlmanlığa düşmən idilər. XIII əsrin sonlarına doğru çingizilər müsəlmanlığı qəbul etsələr də, hələ dəfn mərasimi buddist qaydası ilə icra olunurdu.

XIV əsrin ortalarına doğru, xüsusilə Özbəyin dövründə islam və onun mədəniyyəti yenidən hakim kəsilir, ancaq Azərbaycan dilində yazılar bu qısa sərbəstlik zamanında elə kütləvi rəğbət qazanmışdı ki, daha onun qarşısını almaq mümkün deyildi. Türkçə (azərbaycanca) məscidə, mədrəsəyə girmişdi. Bizə gəlib çatan ilk ana dilli yazıların XIII əsrə aid olması məhz həmin tarixi-siyasi şəraitlə bağlıdır. Bu dövrdən Azərbaycan dilində həm elmi, həm də xüsusən bədii ədəbiyyat nümunələrinə müntəzəm rast gəlirik. Azərbaycan dilində yazıların genişlənməsi, şübhəsiz, ərəb-fars dillərinin daralmış nüfuzunun yerini doldururdu. Artıq bu dövrdən üç dildə (ərəbcə, farsca, azərbaycanca) eyni dərəcədə yazmaq ustalığı sayılır. Bizə «Dədə Qorqud kitabı»ndan sonra ana dilində gəlib çatan ilk yazılı nümunə XIII əsr şairi Həsənoğlunundur. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, onun Azərbaycan dilində «Divanı» olmuşdur, Həsənoğlu mükəmməl söz ustası kimi tanınmış, ona türk və fars dillərində çoxlu nəzirələr yazılmışdır.

Yadellilərin təqibinə baxmayaraq, XIII əsrdə Həsənoğlu, XIV əsrdə Nəsimi və başqa sənətkarlarımız Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazıb yaratmışlar. Həmin dövrlərdə (assimilyasiya dövründə) Azərbaycan dili nəinki öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, eyni zamanda "...öz həyatilik və sabitliyini sübut etmiş, hətta öz növbəsində ərəb və xüsusilə də fars dilinə də təsir göstərmişdir" (3, s. 24).

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı 1985
2. M.Kaşğari. Divanı-lügət-it türk tərcüməsi. III cild
3. M.Seyidov. Azərbaycan ədəbi əlaqələri. Bakı 1976

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, dil tarixi, inkişaf mərhələləri, XIII-XIV əsrlər, türk dilləri

Ключевые слова: Азербайджанский литературный язык, история языка, этапы развития, XIII-XIV века, тюркские языки.

Keywords: Azerbaijani literary language, language history, the development periods, XIII-XIV th centuries, Turkic languages

Азербайджанский литературный язык XIII-XIV веков Резюме

В статье говорится об одном из наиболее значительных этапов в истории развития азербайджанского литературного языка. Здесь отмечается, что история азербайджанского литературного языка делится на два больших периода: 1) дописьменный и 2) письменный. Исторически засвидетельствовано, что в средневековье этот язык играл важную роль посредника не только на Кавказе, но и на всем Ближнем Востоке. Во времена нашествия монголов азербайджанский язык прочно вошел в дворцовый, военный, религиозный обиход. Наряду с этим, указывается тесная связь истории развития азербайджанского литературного языка с развитием художественной тюркоязычной литературы, в особенности поэзии. Такие великие поэты и мыслители этого периода, как Изеддин Гасаноглу, Шах Исмаил Хатаи, Имадеддин Насими, Мухаммед Физули своим творчеством не только вывели азербайджанскую поэзию на позиции одной из передовых литератур Востока, но также способствовали становлению, обогащению и развитию азербайджанского литературного языка.

XIII-XIV century's Azerbaijani literary language Summary

The article deals with the one of the most considerable stages in history of development of the Azerbaijani literary language. Here it is noticed, that the history of the Azerbaijani literary language shares for two big periods: 1) preliterate and 2) the written. It is historically testified, that in the Middle Ages this language played the important intermediary role not only in Caucasus, but also in all Near East. In days of invasion of Mongols the Azerbaijani language has strongly entered into palace, military and religious use. At the same time, it is underlined the close connection of history of development of the Azerbaijani literary language with development of Turkic-language literatures, and poetry in particular. Such great poets and thinkers of this period as Izeddin Hasanoghlu, Shah Ismail Khatai, Imadaddin Nasimi, Mohammad Fizuli with the own creativity not only have deduced the Azerbaijani poetry on a position of one of the advanced literatures of the East, but also promoted formation, enrichment and development of the Azerbaijani literary language.

RƏYÇİ : prof. L.Əhmədova